

De ecologisering van de liberaal- democratische staat

MARIUS DE GEUS

1. Inleiding

In zijn artikel 'Van restauratie tot vernieuwd burgerschap' bespreekt Jan Mertens op overzichtelijke en verhelderende wijze diverse aspecten van een aangepaste eigentijdse visie op burgerschap in een maatschappij die onmachtig is het milieuprobleem op te lossen. Terecht stelt hij dat politiek burgerschap het centrale element moet zijn, maar dat dit niet kan zonder aandacht voor de sociale en ecologische context en zonder oog voor de beperkingen en gevaren van een burgerschap dat zich te zeer verbindt met de natiestaat. Zijn aanzet tot een ecologische visie op burgerschap is intrigerend en over het algemeen goed verdedigbaar, maar in zijn betoog ontbreekt naar mijn idee enerzijds een meer krachtige onderbouwing voor de 'noodzaak' ervan en anderzijds een aantal radicalere alternatieven en concrete mogelijkheden die eveneens bestudering en overweging verdienen.

Naar mijn idee dient de groenpolitieke inbreng in het debat over de

vormgeving van burgerschap en een eigentijdse democratie vooral gericht te zijn op:

- a. een scherpe analyse van de institutionele tekortkomingen van de liberale representatieve democratie in verband met de wereldwijde milieucrisis,
- b. het uitwerken en verder concretiseren van het concept van ecologisch burgerschap,
- c. het bedenken van nieuwe, hoognodige instituties die ervoor zorgen dat bij de besluitvorming de principes van inter- en intragenerationele rechtvaardigheid serieus worden toegepast,
- d. het formuleren van nieuwe milieurechten in de Grondwet en in andere wetten, en
- e. de amendering van de huidige rechtsstaatbeginselen met een aantal 'eco-staatprincipes'.

Deze punten vormen eerder een aanvulling en uitbreiding dan een kritiek op Mertens' artikel en worden in het onderstaande op beknopte wijze uitgewerkt.

2. Ingebouwde beperkingen van de liberale democratie

Een essentiële vraag is 'waarom' er precies een harde noodzaak bestaat om te komen tot een eigentijdse, vernieuwende burgerschapsvisie en een aanpassing van ons democratisch systeem. De redenen daarvoor liggen mijns inziens – naast de door Mertens genoemde verklaringen van de Duitse socioloog Ulrich Beck – verborgen in een aantal structurele tekortkomingen en ingebouwde beperkingen van het liberaal-democratisch systeem.

Om te beginnen werkt het liberaal-democratisch systeem in de praktijk 'reactief' en blijkt het niet ingesteld om te anticiperen. De realisering van een duurzame matschappij kan in de knel komen omdat de politieke partijen niet snel een standpunt in zullen nemen dat in grote mate afwijkt van de voorkeuren van hun kiezers, om bij de komende verkiezingen niet gestraft te worden. Wanneer de meeste burgers (nog) helemaal niet zo milieuvriendelijk denken en handelen, dan zullen de politici niet geneigd zijn ver vooruit te lopen. Zij zullen – op straffe van stembusnederlagen – kiezen voor een verhoudingsgewijs terughoudende benadering en zich voorzichtig opstellen ten aanzien van het milieubeleid.

Het liberaal-democratisch systeem leidt grosso modo tot een systematische onderwaardering van ecologische belangen. In het representatief stelsel worden alleen hedendaagse burgers en hun voorkeuren vertegenwoordigd. De

huidige burgers en politici zijn veelal gericht op behartiging van de eigen belangen (respectievelijk consumptietoename, herverkiezing) en hebben een verhoudingsgewijs kort tijdsperspectief: "Er is sprake van een structurele kortzichtigheid (Pigou spreekt van een 'defective telesconajaar faculty' of van 'bijziendheid') die ons toekomstige belangen en waarden chronisch doet verkleinen als het gaat om hun doorwerking in de besluitvorming van vandaag. Economen noemen dat met een eufemisme: 'tijdsvoorkeur': men hecht aan het heden blijkbaar een groter belang dan aan de toekomst." (Opschoor 1989: 98)¹

In deze omstandigheden lopen zowel de belangen van toekomstige generaties als die van de onmondige natuur het reële gevaar bij de actuele politieke besluitvorming achtergesteld te worden. In de woorden van de Australische politiek-filosoof Robyn Eckersley is de liberaal-democratische staat "systematically biased against the interests of 'non citizens', or what might be called 'the new environmental constituency', that is, all those who may be seriously affected by environmental decisions made within the polity, but who cannot vote or otherwise participate in the political deliberations and decisions of the polity (I have in mind here non-compatriots, non-human species and future generations)." (Eckersley 1996: 214)

De liberale democratie is van oudsher primair ingesteld op het beslechten van 'verdelingsvraagstukken'. Het suc-

Dit wordt bij voorbeeld ook fraai verwoord door de Engelse denker Thomas Hobbes (1588-1679) in zijn *Leviathan*: 'For all men are by nature provided of notable multiplying glasses, (that is their Passions and Self-love,) through which, every little payment appeareth a great grievance; but are destitute of those prospective glasses, (namely Morall and Civill Science,) to see a farre off the miseries that hang over them, and cannot without such payments be avoyded.' (p. 239)

ces van dit stelsel is vooral geweest dat het in staat stelt op vreedzame wijze, door middel van 'onderhandelingen' compromissen te bereiken over de verdeling van steeds meer welvaart. Het stelsel heeft getoond het vermogen te bezitten particuliere belangen tegenover elkaar af te wegen en verdelingskwesties tot een effectieve oplossing te brengen. Het systeem is evenwel veel minder doelmatig in het omgaan met diep ingrijpende veranderingen en beleidskeuzes die het gedrag van de burgers drastisch zullen inperken (het terugdringen van mobiliteit, het realiseren van een algehele afname van milieuconsumptie, het invoeren van aanzienlijk hogere prijzen voor milieuvriendelijke gedragingen en producten). Ook dit fenomeen leidt ertoe dat de realisering van duurzaamheid niet van de grond komt en er een harde noodzaak bestaat de liberaal-democratische staat én burgerschap te 'ecologiseren'².

3. Ecologisch burgerschap

In zijn lezenswaardige beschouwing over 'ecologisch burgerschap' beperkt Mertens zich tot het uitbreiden van het klassieke model van burgerschap met ecologische rechten en tegelijk het versterken van de mogelijkheden voor ecologische burgerschapspraktijken (paragraaf 5). Het is voor mij echter de vraag of hij hiermee wel ver genoeg gaat en consequent genoeg doorredeneert. Constateerend dat bijvoorbeeld walvissen in het huidig systeem niet kunnen stemmen en dat toekomstige generaties geen enkele invloed op de politieke

besluitvorming hebben, bestaat het gevaar dat hun belangen en (eventuele) voorkeuren met voeten worden getreden (Christoff 1996: 158). Dit zou voorkomen kunnen worden door de invoering van werkelijk 'vernieuwende en radicale' vormen van 'ecologisch burgerschap': zo zouden de behoeften en belangen van niet-mensen en toekomstige generaties bewust vertegenwoordigd kunnen worden in het parlement.

"Indeed, we can, as Dryzek (1993) suggests, move some way beyond our species' limitations if we consider 'signals' emanating from the natural world – even if, ultimately, we do not escape our human bounds. The principles of ecological sustainability require that we defend ecological values and the rights of future generations and other species just as we are morally obliged, and increasingly legally required, to consider and protect the rights of those humans who cannot be defined as 'morally competent' (children, intellectually disabled people, and so on). To become ecological rather than narrowly anthropocentric citizens, existing humans must assume responsibility for future humans and other species and 'represent' their rights and potential choices according to the duties of environmental stewardship." (Christoff 1996: 159)

Aan de uitwerking van deze veel verdergaande conceptie van 'ecologisch burgerschap' – homo ecologicus – zitten ongetwijfeld de nodige haken en ogen die ik in dit bestek niet kan bespreken. Waar het evenwel om gaat is een heel concrete stem te geven aan de natuur en (nog) niet geboren. De stemge-

.....
 2. Ondanks deze tendenties, blijft het leervermogen van de liberale democratie uiteraard een sterk punt van dit stelsel. Het systeem kan leren en zich aanpassen en in vele richtingen wijzigen, met inbegrip van de meer 'ecologische' richting die ik hier voorstel.

rechtigde burgers zouden een bepaald aantal (bijvoorbeeld 10 of 15) aparte 'niet-partijgebonden' kamerleden kunnen verkiezen die in het parlement als taak hebben de behoeften en belangen van niet-mensen en toekomstige generaties te representeren, als correctiemechanisme op de liberale democratie. Een andere mogelijkheid is dat per politieke partij een of meer verkiesbare kamerleden van tevoren kenbaar maken dat, indien zij gekozen worden, zij zullen fungeren als het 'geweten' van de fractie met het oog op de belangen van de toekomstige generaties: ecologisch bezorgde burgers kunnen vervolgens op deze kamerleden hun 'voorkeurstem' uitbrengen en op deze wijze ervoor zorgen dat de rechten van onze nakomelingen beter worden beschermd.

4. Nieuwe instituties bijvoorbeeld een 'Raad voor de Toekomstige Gene- raties en Duurzaamheid'

In zijn artikel noemt Mertens enkele mogelijkheden van uitbreiding van de representatieve democratie (paragraaf 6.2). Hier zou men onder meer het voorstel aan toe kunnen voegen van oprichting van een 'Raad voor de Toekomstige Generaties en Duurzaamheid' met belangrijke initiërende, adviserende en toetsende taken. Het achtergrondidee is dat er momenteel een gezaghebbende instantie ontbreekt die de belangen van de toekomstige generaties en de natuur in het oog houdt en telkens heel bewust de vraag stelt: wat betekent deze bepaalde opvatting van duurzaamheid voor de komende generaties en de belangen van de natuur, aangezien beiden binnen de liberale democratie feitelijk niet vertegenwoordigd worden. Dit geschiedt vanuit de overweging dat de

mens slechts tijdelijk de aarde bewoont en verantwoordelijkheid draagt ten opzichte van zijn nakomelingen (Naess 1989: 127). De opdracht aan deze Raad zou kunnen zijn om de belangen en rechten van toekomstige generaties en de natuur te articuleren in de beleidsvoorbereiding én -uitvoering en te trachten deze op reële wijze verwerkt te krijgen in de gedachtenvorming over duurzame ontwikkeling. Deze Raad zou in ieder geval aan de volgende voorwaarden dienen te voldoen:

- samenstelling louter op basis van expertise en oordeelsvermogen een onafhankelijke financiële en juridische positie van de leden
- het recht om ongevraagd adviezen te verschaffen en onderzoek te doen naar beleidsvoornemens én uitgevoerd beleid op het terrein van duurzaamheid

de Raad zou gehoord dienen te worden over ontwerpen van wet, over ontwerp-AMVB's (= Algemene Maatregel van Bestuur, red.) en door het parlement goed te keuren internationale overeenkomsten, zoals in Nederland ook de Raad van State de Raad zou het recht dienen te hebben over initiatiefvoorstellen rechtstreeks aan de volksvertegenwoordiging te adviseren de rechtspositie, bevoegdheden en taken zouden in een aparte wet geregeld moeten worden.

Uitgangspunt voor deze Raad zou het 'zorgvuldigheidsbeginsel' kunnen zijn: bestaande generaties dienen zo zorgvuldig mogelijk om te gaan met de hulpbronnen van de aarde, de natuurlijke leefomgeving van de mens, en mogen de behoeftenvoorziening van de komende generaties niet nodeloos in gevaar brengen. Al die vormen van hulp-

bronnengebruik, onherstelbare natuur-aantasting en milieuvervuiling die aanwijsbare schade toebrengen aan de gezondheid van toekomstige burgers en de toestand van het milieu, dienen te worden voorkomen.

5. Uitbreiding en aanpassing van het aantal milieurechten in de Grondwet en in andere wetten

Het door Mertens genoemde idee van 'ecologische rechten' (paragraaf 5) verdient naar mijn stellige overtuiging een duidelijk centralere plaats in het algemene betoog. Op dit moment ontbreekt in landen als België en Nederland op verschillende terreinen nog altijd milieuwetgeving of biedt deze het beeld van een rommelig patchwork. Een groot aantal van de gehanteerde normen is vaag en niet goed bekend bij burgers en ondernemingen. Door de milieuwetgeving te stroomlijnen, overzichtelijker te maken, de normen te verduidelijken en de rechten waar nodig uit te breiden, kan de leefbaarheid in principe worden vergroot (De Geus 1993: 152).

Het evidente voordeel van uitbreiding en aanpassing van het aantal milieurechten in de Grondwet en in andere wetten is dat deze niet steeds opnieuw in het politieke proces hoeven te worden 'uitonderhandeld' of bevochten, en een duidelijke 'meerwaarde' verkrijgen. Deze milieurechten bezitten voortaan een duidelijke status en vormen een baken, waar iedere burger zich vast naar heeft te richten³. Na de politieke, economische en sociale grond-

rechten, zouden 'ecologische grondrechten' een plaats in onze constitutie kunnen krijgen. Men kan hierbij denken aan het recht op een gezonde leefomgeving, het recht dat de milieukwaliteit in overeenstemming is met de normen die in milieuwetten zijn geformuleerd, of het recht op een niet-verontreinigde natuurlijke omgeving (Eckersley 1996: 214-230). Voor deze heel algemene rechten lijkt al op dit moment voldoende draagvlak in de maatschappij aanwezig.

Naast deze inhoudelijke rechten kan gedacht worden aan de introductie van een hele reeks procedurele rechten: "Indeed, the effectiveness of any substantive environmental rights presupposes the establishment of a wide range of environmental procedural rights, which would facilitate the practice of ecological citizenship. Such procedural rights would need to include rights to know (i.e., a right to environmental information, including rights to government records and to independent ecological and health research which has a bearing on the ecological welfare, rights to be informed of development proposals); rights to participate in the determination of environmental standards; rights to object to ministerial and agency environmental decisions; and rights to bring actions against departments, agencies, firms and individuals that fail to carry out their duties according to law." (Eckersley 1996: 230)

Het parlement van Ontario heeft bijvoorbeeld recentelijk een 'Environmental Bill of Rights Act' aangenomen waarin het recht op een gezonde leefomgeving wordt erkend en waardoor de

3 Een nadeel zou kunnen zijn dat deze rechten weliswaar robuust zijn, maar minder flexibiliteit in de beleidsuitvoering toelaten. Van dit gevaar dient men zich zeker bewust te zijn: maar als zo vaak zitten aan elke uitwerking mogelijke nieuwe bezwaren vast.

burgers een scala aan nieuwe informatie- en participatierechten hebben verkregen bij belangrijke milieubesluiten, alsmede het recht om in welomschreven gevallen verzet aan te tekenen, c.q. de rechter om een uitspraak te vragen (Eckersley 1996: 230-231).

6. Amendering van de rechtsstaatbeginselen

Een ander punt dat een sterkere belichting verdient, is dat de huidige rechtsstaatbeginselen (verbod van willekeur, rechtszekerheidsbeginsel, vertrouwensbeginsel, enz.) geamendeerd dienen te worden met de onderstaande 'ecostaatprincipes', die een zinnig uitgangspunt kunnen vormen om gestalte te geven aan het ideaal van een duurzame samenleving. Deze nieuwe 'ecostaatprincipes' zouden consequent in het rechtssysteem kunnen worden doorgevoerd, niet alleen om symbolische redenen, maar om natuur- en milieuwaarden een meer onbetwistbare status en afdoende bescherming te geven.

Het voorzorgsbeginsel

Het verdient aanbeveling het voorzorgsbeginsel een veel vastere plaats te geven binnen het juridische systeem. Er zal op deze wijze de instelling ontstaan dat *van tevoren* maatregelen worden genomen om ecologische schade in de toekomst zoveel mogelijk te voorkomen en risico's te vermijden. Het voorzorgsbeginsel neemt toekomstige

generaties in bescherming. Methoden van energievoorziening (bijvoorbeeld kernenergie), productiewijzen en chemische stoffen waarvan de milieuveiligheid niet van tevoren aannemelijk valt te maken, worden afgewezen. Net als bij de toelating van geneesmiddelen dient de producent met overtuigende bewijzen te komen voor het niet-schadelijke karakter van de gefabriceerde stoffen (Weale 1992: 79-93). Het voorzorgsbeginsel brengt met zich mee dat producenten zich niet meer kunnen verschuilen achter het argument dat 'er later wel technologische oplossingen gevonden zullen worden om de milieuproblemen op te lossen'. De milieuvuiling die een producent veroorzaakt, moet – wegens de vele onzekere factoren – bestrijdbaar zijn met de *huidige* stand van de techniek. De beheersende gedachte is hier dat wanneer de 'voorzorgsbeginselen' technologische vernieuwingen uitblijven, de volgende generatie opgescheept zit met een onoplosbaar milieuvraagstuk⁴.

Het beginsel van behoedzaam omgaan met de natuur

Binnen het bestaande rechtssysteem zou een centraal belang toegekend kunnen worden aan het beginsel van 'behoedzaam omgaan met de natuur'. Zoals de meeste ecologen, milieukundigen en natuurfilosofen in hun werk telkens benadrukken, zijn de natuurlijke ecosystemen dermate ondoorzichtig, complex en ongrijpbaar, dat de mens niet het idee moet koesteren het vermogen te hebben de natuur te kunnen

4 Ik realiseer mij dat deze mening niet door iedereen wordt gedeeld. Een fundamentele kritiek is bij voorbeeld te vinden in Aaron Wildavsky's *But is it True? : a Citizen's Guide to Environmental Health and Safety Issues*, Harvard University Press, Cambridge 1995. Het zal duidelijk zijn dat ik een andere mening ben toegedaan dan Wildavsky. Wel ben ik het met hem eens dat men moet waken voor een al te grote starheid en dat het handhaven van een zekere wendbaarheid en 'resilience' van belang blijven om milieuvraagstukken - die snel van aard en richting kunnen veranderen - effectief te kunnen bestrijden.

'beheersen'. In de meeste gevallen ontbreekt de samenhangende kennis die nodig is voor adequaat ingrijpen in de natuur. Dit pleit ervoor om voorzichtig en behoedzaam met de aarde om te gaan en – wat milieu-interventies betreft – een bescheiden en 'prudente' benadering te verkiezen. Alleen grote behoedzaamheid lijkt te kunnen voorkomen dat de natuurlijke omgeving oncontroleerbaar en onherstelbaar zal gaan veranderen.

Het principe van behoud van biodiversiteit

Door milieuverontreiniging en natuuraantasting verdwijnen momenteel in versneld tempo planten- en diersoorten van de aarde. De verscheidenheid aan leven (biologische diversiteit) is aan het afnemen door vermindering van soortenrijkdom en variëteit van ecosystemen. Dit noopt ertoe het belang van biodiversiteit in de wetgeving te erkennen. Biologische diversiteit is op den duur essentieel voor het instandhouden van de natuur. Op wereldschaal gezien dient het uitsterven van soorten (in grote lijnen) in evenwicht zijn met het ontstaan van nieuwe soorten. Erkenning in het recht van dit centrale aspect van duurzaamheid kan ertoe leiden dat bij de beleidsvoorbereiding stelselmatig de gevolgen voor soortenrijkdom worden meegewogen en worden verwerkt in de uiteindelijke besluitvorming.

Het principe van (bewust) vertraagde besluitvorming

Ten slotte zou – om redenen van duurzaamheid – het principe van (bewust) vertraagde besluitvorming een plaats binnen het recht dienen te krijgen. In een groot aantal gevallen verdient het de voorkeur het oordeel op te schorten en te kiezen voor een langer besluitvormingstraject, zoals bij de aanleg van de

hogesnelheidstrein, nieuwe luchthavens en grote industrieterreinen. Het realiseren van een ecologisch verantwoorde maatschappij veronderstelt dat in alle rust, in goed democratisch overleg en met expertise de consequenties voor natuur en milieu in kaart worden gebracht, alvorens een definitief en potentieel voor het milieu schadelijk besluit wordt genomen, zoals over grootschalige infrastructurele werken. Overhaasting en onzorgvuldigheid in de besluitvormingsprocedures zijn een gevaar voor de totstandkoming van een duurzame samenleving en kunnen leiden tot onnodige schade aan natuur en milieu (Dobson 1990: 79).

7. Een groene overheid

In toevoeging op de algemene beschouwingen in het artikel van Jan Mertens over wat voor soort overheid een ecologisch duurzame maatschappij dichterbij zal brengen, lijken mij de volgende opmerkingen opportuun. De aard van de milieuproblematiek (het grootschalig karakter, de wetenschappelijke onzekerheid over gezondheidsschade en de mogelijke 'onomkeerbare' consequenties) maken dat een heel ander type overheid noodzakelijk zal worden. Deze nieuwe 'groene' overheid zal de aandacht in de komende jaren verder moeten verschuiven van de korte naar de lange termijn. In meerdere mate dan tot nu toe nog het geval is, zal de overheid zich dienen te concentreren op de consequenties voor de langere termijn, het doelgericht anticiperen op problemen, het vermijden van (voor de natuurlijke omgeving en het milieu) risicovolle beslissingen. De verantwoordelijkheid van de huidige voor de komende generaties rechtvaardigt ten principale deze nieuwe rol van de over-

heid. In de termen van de prominente politiek filosoof Robert Goodin: veel meer in de richting van 'protecting the vulnerable', de overheid als hoeder, beschermer van de kwetsbaren, weerlozen en afhankelijkken, *met inbegrip van de onmondige natuur en toekomstige generaties*. Naast het huidig algemeen belang van nu stemmende burgers, blijkt er opeens ook een algemeen belang van de natuur en van onze nakomelingen te bestaan (Goodin 1985: 178 en 1992).

Geheel in de lijn van het stuk van Jan Mertens is mijn algemene conclusie dat de overheid voortaan een principiële bezorgdheid zal dienen te tonen ten opzichte van de huidige 'onrechtvaardige' verdeling van natuurlijke hulpbronnen en milieurisico's binnen de nu levende generatie (het vaak veronachtzaamde aspect van 'intragenerationele rechtvaardigheid', oftewel het vraagstuk van de rijke ontwikkelde landen versus de arme onontwikkelde naties). Daarboven zal de overheid moeten laten zien over een 'eigen' verantwoordelijkheid te beschikken die verder gaat dan de korte termijn en die zich uitstrekt tot ver in de toekomst: het aspect van 'intergenerationele rechtvaardigheid'. Hiermee geeft de overheid een duidelijk herkenbaar signaal aan de burgers zich bij het individuele handelen, het innemen van milieustandpunten én het beoordelen van politieke besluiten, rekenschap te geven van de milieurisico's en hulpbronnenschaarste die voor tal van bewoners elders op deze wereld nu reeds bestaan en die een reële dreiging inhouden voor de komende generaties.

Alleen een dergelijke fundamenteel 'vergroende' overheid zal in de nabije toekomst het milieuvraagstuk werkelijk effectief kunnen bestrijden, op basis van

meer op de lange termijn gerichte overwegingen, met inachtneming van al die kwetsbare belangen die zich – tot op heden – niet in het economisch en politiek proces konden doen gelden: toekomstige generaties, planten, dieren, landschappen, natuurwaarden in het algemeen.

Literatuur

- Christoff, P., 'Ecological Citizens and Democracy', in B. Doherty en M.A. de Geus (red.), *Democracy and Green Political Thought*, Routledge, London 1996, pp. 151-170
- *Green Political Thought*, Unwin Hyman, London 1990
- Eckersley, R., *Environmentalism and Political Theory*, UCL Press, London 1992
- Eckersley, R., 'Greening Liberal Democracy: the Rights Discourse Revisited', in B. Doherty en M.A. de Geus (red.), *Democracy and Green Political Thought*, Routledge, London 1996, pp. 212-237
- Geus, M.A. de, *Politiek, Milieu en Vrijheid*, Jan van Arkel, Utrecht 1993
- Geus, M.A. de, *Ecologische Utopieën: Ecotopia's en het Milieudebat*, Jan van Arkel, Utrecht 1996
- Goodin, R., *Protecting the Vulnerable*, University of Chicago Press, Chicago 1985
- Goodin, R., *Green Political Theory*, Polity Press, Cambridge 1992
- Hobbes, T., *Leviathan*, Penguin Books, Harmondsworth 1974
- Locke, J., *Two Treatises of Government*, Cambridge University Press, New York 1965 (eerste editie 1690)
- Naess, A., *Ecology, Community, and Lifestyle*, Cambridge University Press, Cambridge 1989
- Opschoor, H., *Na ons geen Zondvloed*, Kok Agora, Kampen 1989
- Weale, A., *The New Politics of Pollution*, Manchester University Press, Manchester 1992
- Wildavsky, A., *But is it True? : A Citizen's Guide to Environmental Health and Safety Issues*, Harvard University Press, Cambridge 1995

Marius de Geus is verbonden aan de vakgroep politieke wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden. Van zijn hand verschenen *Politiek, Milieu en Vrijheid* (1993) en *Ecologische utopieën* (1996) bij Uitgeverij Jan Van Arkel, Utrecht.